

Jussi Nuorteva

SUOMI JA VENÄJÄN ARKISTOT – POLIITTISTEN SUHTEIDEN PUNTARI

ARKISTOT JA MENNEISYYDEN HALLINTA VENÄJÄLLÄ

Arkistot olivat Neuvostoliitossa menneisyyden hallinnan keskeinen väline. Menneisyyden hallinta puolestaan oli tärkeä osa valtopoliitiikkaa ja sen tueksi rakennettua poliittisesti määräytynyttä historiantulkintaa. Tiedotusvälineiden, opetuslaitoksen ja puoluekoneiston avulla NKP:n historiantulkinta iskostettiin kansalaisiin ja siitä muodostui neuvostokansalaisten kansallisen itseymmärryksen perusta. On selvää, ettei henkilökohtainen historiakokemus aina sopinut tuohon virallistettuun totuuteen, mutta vapaata tai kriittistä keskustelua menneisyyden tulkinnoista ei juuri ollut mahdollista käydä edes kansallisella tasolla. Avoin kansainvälinen keskustelu oli lähes mahdotonta.

Neuvostoliiton hajoaminen aiheutti aluksi tyhjiön historiantulkinnassa. Oli selvää, ettei sosialistiseen yhteiskuntajärjestelmään perustunut menneisyyden hallinnan mekanismi ollut enää mahdollinen. Mutta mitä sitten pitäisi antaa sen tilalle uudelleen syntyneellä Venäjällä. Ja kenellä oli oikeus tehdä tulkintoja ja muovata käsitystä menneisyydestä?

Glasnostin ja Neuvostoliiton hajoamisen aikaa, 1980-luvun loppua ja 1990-luvun ensimmäisiä vuosia, leimasi historiankirjoituksen ja arkistojen vapautuminen. Suljettuna olleista arkistoista paljastui asioita, jotka haastoivat vakiintuneet käsitykset historiasta ja kansainvälisestä politiikasta.

Venäjällä uusi tilanne osoittautui käytännössä hyvin vaikeasti hallittavaksi. Arkistojen avoimuus sekä kysymys valtiollisesta totuudesta historiankirjoituksessa, on edelleen monilta osin avoin.

William G. Rosenberg on tarkastellut Pietarin Eurooppalaisessa yliopistossa (Европейский университет в Санкт-Петербурге) vuonna 2000 pitämässään alustuksessa Venäjän

arkistolaitoksen suhdetta politiikkaan sekä kysymystä objektiivisuudesta, luottamuksesta ja lainsäädännön arkistojen avoimuudelle ja toimintakäytännöille asettamista rajoista.¹

Rosenbergin mukaan 1980-luvun lopun glasnostin aikana ymmärrettiin hyvin arkistojen avoimuuden merkitys yhteiskunnan itseymmärryksen rakentamisessa. Vapaampia käytäntöjä ajoivat sekä monet liberaalit historiantutkijat että vuonna 1930 perustetun Moskovan historian ja arkistotieteen instituutin johtaja Juri Afanasjev, samoin monet muut instituutin opettajat. Reformivaatimukset johtivat siihen, että monet arkistonhoitajat ryhtyivät omatoimisesti harjoittamaan avoimuuden politiikkaa. Tämä johti siihen, että Neuvostoliiton romahdettua Venäjän aiemmin suljetut arkistot muuttuivat poikkeuksellisen avoimiksi. Vastaava kehitys tapahtui paitsi Venäjällä myös Ukrainassa, Puolassa, Unkarissa ja muissa Itä-Euroopan entisissä sosialistisissa maissa vuoden 1989 jälkeen.²

Yksi tärkeimmistä uusista toimijoista Venäjällä oli vuonna 1989 perustettu vapaa kansalaisjärjestö Memorial. Sen toimesta pystytettiin vuonna 1990 Moskovan Lubjankan aukiolle muistokivi neuvostoajan vankileireillä kuolleiden kansalaisten muistoksi. Teko oli mitä symbolisin. Aivan uuden muistokiven vieressä seisoivat Neuvostoliiton salaisen poliisin, Tsekan ja sen seuraajien NKVD:n ja KGB:n, perustajan Felix Dzeržžinskin patsas. Elokuussa 1991 KGB:n Lubjankan päämajan edustalla oli jäljellä enää vankileireillä kuolleiden muistokivi. Dzeržžinskin patsas oli kaadettu Gennadi Janajevin vallankaappausyrityksen epäonnistuttua ja Boris Jeltsin oli kieltänyt Neuvostoliiton kommunistisen puolueen.

Memorialin ja venäläisten historiantutkijoiden lisäksi ulkomaiset tutkijat ryhtyivät kärkeästi käyttämään mahdollisuuksia etsiä tietoja avautuneista arkistoista. Ja he olivat usein paljon rohkeampia julkaisemaan lähteitä ja esittämään uusia tulkintoja Neuvostoliiton historiasta. Nopeiden toimijoiden markkinoilla arkistoista tehdyt löydöt saivatkin suurta huomiota sekä Venäjällä että siitä irtautuneissa valtioissa.

Arkistot avautuivat Neuvostoliiton lisäksi lähes kaikkialla entisissä sosialistisissa maissa. Ne paljastivat kylmästi koko laajuudessaan sen valtakoneiston ja valvontajärjestelmän, joka oli luotu

¹ William G. Rosenberg, *Politics in the (Russian) Archives: The "Objectivity Question," Trust, and the Limitations of Law.* –*The American Archivist* 64 (2001), s. 78-95.

² Rosenberg 2001, s. 79-81.

pitämään pystyssä sosialistista yhteiskuntaa. Yhdistyneessä Saksassa DDR:n Stasi-arkistot osoittivat urkintajärjestelmän olleen oletettuakin laajempi. Paljastukset johtivat monien henkilöiden virkauran katkeamiseen ja laajaan mediakeskusteluun.

Kova tili menneisyyden kanssa tehtiin kaikissa muissakin entisissä sosialistisissa maissa, jotka 1990-luvun alussa etsivät uutta poliittista orientaatiota ja pyrkivät suuntautumaan Euroopan unioniin ja NATO:n jäsenyyteen. Avautuneet arkistot tarjosivat tien kansalliseen itsetutkisteluun Puolassa, Baltian maissa, Unkarissa, Tšekissä ja Slovakiassa sekä Balkanilla, Armeniassa ja Georgiassa. Ukrainassa avoimuus ei yltänyt heti aivan samalle tasolle. Valko-Venäjä ja osa muista entisistä neuvostotasavalloista puolestaan valitsi sulkeutumisen ja yksinvallan tien. Muuttunut tilanne ja sen aiheuttama poliittis-sotilaallinen uusjako aiheuttivat jännitteitä kaikkialla.

Venäjälläkin historian uudelleen kirjoittaminen antoi 1990-luvun alussa mahdollisuuden käsitellä asioita, joista aiemmin oli vaiettu. Toisaalta jatkuvat paljastukset aiheuttivat katkeruutta ja epävarmuutta. Venäjä oli menettänyt keisarien ja Neuvostoliiton aikana saavuttamansa valta-aseman ja monet kokivat, että menneisyyden läpikäyminen aiheutti sille vain nöyryytyksiä ja häpeää.

Kansallismielinen ajattelu alkoi vuoden 1992 tienoilla voimistua vastareaktiona Gorbatschovin ja Jeltsinin ajan avoimuudelle ja liberalismille. Kun Neuvostoliitto oli mennyttä, etsittiin Venäjällä paluuta sitä edeltäneiden aikojen arvoihin. Symbolitasolla yhdistäviksi tekijöiksi nousivat ortodoksinen kirkko sekä keisariajan tunnukset vaakunoineen, lippuineen ja keisarihymneineen. Totalitarismin tilalle ei noussutkaan länsimaista demokratiaa ja moniarvoisuutta tavoitteleva yhteiskuntamalli, vaan sisäistä ja ulkoista asemaa ryhdyttiin palauttamaan korostamalla venäläisyyttä ja sen vuosisataisia instituutioita. Ratkaiseva muutos oli Vladimir Putinin nousu Venäjän pääministeriksi elokuussa 1999. Pyrkimys palauttaa Venäjän vahvuus muutti arkistojen ja historiankirjoituksen asemaa. Niistä oli jälleen tullut virallisen menneisyyden hallinnan keskeisiä välineitä.

HISTORIANKIRJOITUKSEN KANSAINVÄLISET KIPUPISTEET

Venäjän historiantulkinta ei ole vain venäläisten asia. Menneisyyden hallinnalla on väistämättä myös ulkopoliittinen ulottuvuutensa. Tämä näkyy erittäin selvästi esimerkiksi siinä, miten eri tavoin historian tapahtumia ja niiden syitä edelleen tulkitaan Venäjällä ja Baltian maissa. Tallinnan pronssisoturista – kaatuneiden neuvostosotilaiden muistoa kunnioittamaan pystytetyistä

muistomerkistä – käyty kiista sai kansan kaduille molemmissa maissa ja aiheutti poliittisten suhteiden viilenemisen valtioiden välillä.

Menneisyyden hallinta on osa jokaisen valtion itseymmärrystä. Arkistojen avoimuus ja historiankirjoituksen vapaus antavat parhaat takeet sille, että historiaa voidaan lähestyä mahdollisimman totuudenmukaisesti. Valtioiden ei tulisi ohjata historiantutkimusta tukemaan omia poliittisia tavoitteitaan, vaan niiden tulee tukea avointa keskustelua ja varmistaa, että tutkijoilla, kansalaisilla ja medialla on edellytykset sen käymiseen. Virossa presidentti Lennart Meri asetti lokakuussa 1998 ministeri Max Jakobsonin johdolla toimineen kansainvälisen totuuskomission (Estonian International Commission for Investigation of Crimes Against Humanity). Sen tehtävänä on ollut selvittää ihmisoikeusrikkomuksia sekä Viron saksalais miehityksen aikana 1941 – 1944 että neuvostotalitarismin aikana 1940–1941 ja 1944–1991. Venäjän ja Viron tulkinnat menneisyyden tapahtumista eivät ole viime vuosina merkittävästi lähentyneet. Kysymys Molotov-Ribbentropin sopimuksesta ja Baltian neuvostomiehityksestä on edelleen vaikea pala Venäjällä.

Puolan ja Venäjän välejä pitkään hiertänyt kysymys puolalaisten upseerien, poliisien ja älymystön edustajien joukkomurhasta Katynin metsässä 1940 on viime vuosina edennyt myönteisemmin. NKVD:n pääasiassa toimeenpanemassa joukkomurhassa surmattiin lähes 22 000 henkeä. Saksalaiset löysivät joukkohaudat vuonna 1943 ja toteuttivat tutkimuksen, jossa Neuvostoliitto julkistettiin – aivan oikein – syylliseksi tekoon. Neuvostojoukkojen vallattua Katynin vuoden 1943 syksyllä, asetti Neuvostoliitto oman tutkimuskomissionsa, joka pian julisti saksalaiset syyllisiksi veritekoihin. Tämä tulkinta vakiintui Neuvostoliiton viralliseksi kannaksi, josta pidettiin järkähtämättä kiinni neuvostoajan loppuun saakka.

Poliittisista syistä länsiliittoutuneet tukivat sodan jälkeisinä vuosina neuvostotulkintaa Katynin tapahtumista, joskin vastoin omia salaisiksi julistettuja selvityksiään. Nürnbergin oikeudenkäynneissä Katynin kysymys ei noussut esiin. Leningradissa 1945–1946 järjestetyssä näytösoikeudenkäynnissä tuomittiin Katynin murhista yksi seitsemästä syytetystä Wehrmachtin sotilaasta hänen oman tunnustuksensa perusteella. Vuonna 1954 teon tunnustanut Arno Diere perui tunnustuksensa, jonka hän kertoi tehneensä pakottamalla. Neuvostotulkintaan tällä ei ollut vaikutusta. Myöskään Puolassa asiaa ei sosialistisen järjestelmän vallassa ollessa otettu virallisesti esiin ennen vuotta 1989. Solidaarisuus-liikkeen piirissä totuuden julkistamista Katynin verilöylystä vaadittiin vuodesta 1981 lähtien.

Neuvostoliiton suhtautuminen Katynin tapahtumiin alkoi muuttua 1980-luvun lopulla. Mikhail Gorbatsšov salli Katynissa surmansa saaneiden puolalaisten omaisten vierailu verilylyyn tekopaikalla vuonna 1989. Huhtikuun 13. päivänä 1990 Gorbatsšov lopulta myönsi Neuvostoliiton syyllisyyden tapahtumaan. Tästä huolimatta puolalainen ja venäläinen tulkinta eivät löytäneet toisiaan. Venäjä käynnisti vuonna 1994 asiaa koskevan virallisen tutkinnan, joka saatiin päätökseen vuonna 2005. Sen mukaan vain 1 800 hengen kuolemasta oli saatu näyttö. Venäjän syyttäviranomaisten selvityksen mukaan kyse ei ollut kansanmurhasta eikä selvityksen pohjalta nähty syytä ryhtyä oikeudellisiin toimiin, sillä vastuussa olleet henkilöt olivat jo kuolleet.

Puolassa selvityksen loppupäätelmät herättivät ärtymystä ennen muuta siksi, että selvityksessä käytetyistä 183 fondista 116 julistettiin salaisiksi. Maaliskuussa 2005 Puolan parlamentti Sejm vaatikin yksimielisessä päätöksessä Katynin asiakirjojen salaisuuden purkamista. Myös Euroopan ihmisoikeustuomioistuimien ilmoitti Katynin aineistojen vapauttamista koskevan kannan Venäjän hallitukselle 10. lokakuuta 2008.

Välittömiä vaikutuksia Puolan ja Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen vetoimuksilla ja kansainvälisellä painostuksella ei ollut. Vasta vuonna 2010 Venäjä ryhtyi pääministeri Vladimir Putinin ja presidentti Dmitri Medvedevin päätöksillä avaamaan salaisina säilytettyjä aineistoja ja toimittamaan niistä digitaalisia kopioita Puolalle. Marraskuussa 2010 Venäjän valtakunnanduuma hyväksyi päätöslausuman, jossa vahvistettiin Stalinin ja hänen hallintonsa syyllisyys Katynin joukkomurhaan ja edellytettiin sen uhrien lopullista selvittämistä. Yli kaksikymmentä vuotta kestänyt kiista historiantulkinnasta on näin edennyt lähelle ratkaisuaan. Ainakin näin sopii toivoa. Kaikkia aineistoja puolalaiset tutkijat eivät silti ole vielä kukaan saaneet Venäjän arkistoista. Prosessi kuvaa hyvin niitä vaikeuksia, joita venäläisellä historiantutkimuksella ja arkistoprofessiolla edelleen on pyrittävässä tarkastelemaan avoimesti ja kriittisesti menneisyyden tapahtumia. Arkistot ja historiantulkinta ovat tämän päivän Venäjällä edelleen vahvasti kytköksissä viralliseen politiikkaan ja menneisyyden hallintaan.

VENÄJÄN ARKISTOT JA SUOMALAINEN HISTORIAN TUTKIMUS

Venäjän arkistojen yllättävä avautuminen johti ulkomaisten tutkijoiden ryntäykseen Venäjän arkistoihin. Suomalaisten osalta ryntäys jäi kuitenkin varsin vaisuksi. Tätä voidaan pitää varsin yllättävänä, olivathan Neuvostoliiton ja Venäjän arkistot Suomen kannalta poikkeuksellisen tärkeitä. Suurimpana syynä reagoinnin hitauteen ja vähäiseen panostukseen oli selvästi valtion ja poliittisten päättäjien vähäinen halu panostaa historiantutkimuksen kannalta keskeisten aineistojen

voimaperäiseen hankintaan. Osittain tähän vaikutti varmasti Suomen vaikea taloustilanne, mutta myös poliittinen valmius ottaa historiankirjoituksen erimielisyydet esille näyttää olleen varsin heikolla tasolla.

Dosentti Jyrki Paaskoski on tarkastellut 1990-luvun alun toimenpiteitä Kansallisarkistolle 9.5.2005 tekemässään selvityksessä Suomea koskevasta aineistosta Venäjän arkistoissa. Siinä hän toteaa, että monet länsimaat, niiden joukossa Tanska ja Ruotsi, aloittivat laajamittaisen arkistoaineistojen kopioinnin Venäjän arkistoissa. Tanskan valtionarkiston ja yliopistojen yhteistyön tuloksena Tanskaan hankittiin kopioita vuoden 1917 jälkeisistä poliittisen historian aineistoista.³ Ruotsi käynnisti 1992 laajamittaisen hankkeen, jonka tuloksena vuonna 1999 julkaistiin kaksiosainen luettelo Ruotsia koskevista aineistoista Venäjän arkistoissa.⁴

Suomalaisista Venäjän arkistojen avautumista ryhtyi ensimmäisten joukossa näkyvästi hyödyntämään valtiotieteen tohtori Hannu Rautkallio. Hän on eloisesti kuvannut tätä vaihetta vuonna 2008 ilmestyneessä teoksessaan *Moskovan päiväkirja 1989-1993. Heijastuksia 2000-luvulle*.⁵ Rautkallio julkaisi arkistoista löytämänsä keskeiset asiakirjat jo vuonna 1992 teoksessaan *NKP ja Suomi. Keskuskomitean salaisia dokumentteja*.⁶

Rautkallion poleeminen kirjoitustyyli ja hänen Moskovan arkistolähteiden perusteella tekemänsä tulkinnat ja johtopäätökset Suomen poliittisen johdon Venäjä-suhteista herättivät voimakasta keskustelua 1990-luvulla ja uudestaan hänen Moskovan päiväkirjan ilmestyttyä. Silti voidaan pitää yllättävänä sitä, ettei Suomi valtiona panostanut erityisemmin Suomea koskevien aineistojen hankkimiseen Venäjän arkistoista tutkimuksen käyttöön. Mutta tähänkin oli syynsä.

Suomen ja Venäjän väliset tutkimussiteet olivat historiatieteissä varsin niukkoja 1940-luvulta 1960-luvulle. Länsimaissa Neuvostoliittoon ja sen poliittiseen järjestelmään suuntautunut sovjetologinen

³ *Danica i Rusland, Kilder til Danmarks historie efter 1917 i russiske arkiver, Resultater af et forskningsprojekt*. Rigsarkivet 1994.

⁴ *Sverige i ryska arkiv, Guide till ryska källor om svensk historia under 1900-talet, I-II*. Excerperade och översatta av Helene Carlbäck-Isotalo och Lars Björnin. Skrifter utgivna av Riksarkivet 5. Stockholm 1999.

⁵ Hannu Rautkallio, *Moskovan päiväkirja 1989-1993. Heijastuksia 2000-luvulle*. Helsinki 2008, 422 s.

⁶ V.N. Tsernous ja Hannu Rautkallio (toim.), *NKP ja Suomi. Keskuskomitean salaisia dokumentteja*. Tammi: Vaasa 1992.

tutkimus eli tuolloin kukoistuskauttaan. Eräänä esimerkkinä voidaan mainita Kölniin vuonna 1961 perustettu Dialektisen materialismin ja marxismi-leninismien tieteellisen tutkimuksen instituutti. Vuodesta 1966 nimellä Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien -toiminut laitos muodostui yhdeksi sovjetologisen tutkimuksen eurooppalaisista keskuksista. Sen tutkijakuntaan rekrytoitiin myös monia Neuvostoliitosta länteen siirtyneitä tutkijoita. Suomalaisillakin tutkijoilla oli yhteyksiä instituuttiin, mutta omat tutkimuspanostukset olivat pieniä.

Toinen merkittävä kansainvälinen toimija oli Yhdysvaltain kongressin vuonna 1968 perustama Woodrow Wilson Center for International Studies. Se saavutti nopeasti vahvan aseman Itä-Euroopan ja Neuvostoliiton tutkimuksessa. Suomessa läheinen yhteistyö yhdysvaltalaisien kanssa oli vähäistä, johtuen ilmeisesti osittain poliittisista syistä.

Läheisimmät suhteet suomalaisilla tutkijoilla oli Lontoon UCL-yliopistoon (University College of London). Sen jo vuonna 1915 perustettu School of Slavonic and East-European Studies tarjosi monille suomalaisille tutkijoille tärkeimmän kanavan kansainväliseen idäntutkimukseen. Silti on syytä todeta, että SSEES:n Suomen kannalta läheisimmät tutkijat Anthony F. Upton, David Kirby, John Screen ja Michael Branch olivat kuitenkin itse suuntautuneet idäntutkimukseensa ennen muuta Suomen tutkimiseen. Heidän vaikutuksensa Neuvostoliittoon ja Venäjään kohdistuvan suomalaisen idäntutkimuksen kehittämiseen oli siis vain välillinen.

Suomessa suhtautuminen britteihin ja muihin ulkomaisiin tutkijoihin oli lisäksi varsin kriittistä. Anthony Uptonin teos *Välirauha* (1964) herätti jopa laajaa keskustelua siitä, että ulkomaalainen tutkija puuttui Suomen sisäiseen historiankirjoitukseen. Saman kohtalon koki Suomessa vallalla ollut ns. ajopuuteoriaa kritisoinut amerikkalaistutkija Hans Peter Krosby. Suomen suhteita Neuvostoliittoon näissä teoksissa käsiteltiin vain Suomen oman politiikan näkökulmasta. Neuvostoarkistojen käyttö oli niissäkin niukkaa.

Suomen Venäjä-tutkimuksen kannalta merkittävimpiä panostuksia 1990-luvulla olivat Suomen Akatemian Venäjä-tutkimusohjelmat sekä Helsingin yliopiston Aleksanteri-instituutin perustaminen 1996. Merkittäviä Suomen Akatemian hankkeita arkistotyön kannalta olivat professori Ohto Mannisen johtama tutkimushanke NKP ja Suomi sekä dosentti Kimmo Rentolan Suomen ja Kominternin suhteita tutkinut hanke. Dosentti Hannu Rautkallion arkistotutkimusten perusteella ilmestyi vuonna 2001 julkaisu *NKP ja Suomi 1953–1962*.

Suomen ja Venäjän suhteiden tutkimuksen kannalta tärkeää oli myös asenneilmapiirin muutos 1990-luvulla. Dosentti Timo Vihavaisen vuonna 1991 ilmestynyt teos *Kansakunta rähmällään*, joka käynnisti suomettumista koskeneen kriittisen itsetutkistelun. Suomalaisten poliitikkojen ja muiden vaikuttajien suhtautumista Neuvostoliittoon ovat sittemmin tarkastelleet monet muutkin historiantutkijat.

Arkistojen välillä tehtiin neuvostoaikana yllättävänkin paljon yhteistyötä. Jyrki Paaskoski on edellä mainitussa selvityksessään tuonut esiin muun muassa 1920-luvun lopun ja 1930-luvun alun kopiointiyhteistyön, jonka tuloksena Suomeen hankittiin yli 11 000 fotostaattikopiota Venäjän ja Ruotsin välisiä suhteita koskevista asiakirjoista 1500-1700-luvulta.

Filosofian tohtori Maija Rajaisen johtamassa hankkeessa vuosina 1956–1958 Suomeen hankittiin yli 200 mikrofilmirullaa. Leningradin historiallisesta arkistosta (nyk. Venäjän valtiollinen historiallinen arkisto, RGIA) saatiin muun muassa valtakunnanneuvoston, ministerineuvoston, valtakunnanduuman, useiden ministeriöiden sekä Pyhän Synodin Suomea koskevia deloja. Leningradin Merisotalaivaston arkistosta (RGAVMF) saatiin meriministeriön, amiraliteettikollegion, Itämeren laivaston ja Viaporin sotasataman asiakirjoja. Moskovan arkistoista saatiin täydennyksiä aiemmin hankittuihin aineistoihin.

Toinen laajempi yhteistyöhanke toteutettiin 1970-luvulla. Sen tuloksena hankittiin ennen muuta Lokakuun Vallankumouksen Keskusarkistosta (nyk. Venäjän federaation valtiollinen arkisto, GARF) aineistoja, joista keskeisimpiä olivat Venäjän sisäasiainministeriön poliisidepartementin santarmiraportit vuosilta 1882–1912.

Kansallisarkisto aloitti 1990-luvussa hankkeen kopioiden hankkimiseksi Venäjältä. Hanke ei kuitenkaan edennyt, sillä yhteistyö tutkimusyhteisön kanssa ei käynnistynyt. Syynä oli ilmeisesti se, että mikrofilmaussuunnitelmassa painottuivat vanhemmat historialliset aineistot. Tutkijoita kiinnostivat enemmän ne poliittisen historian aineistot, jotka olivat avautumassa. Kansallisarkisto hankki kuitenkin professori Tuomo Polvisen välityksellä amerikkalaisten kopioiman kenraalieversti Andrej Ždanovin yksityisarkiston Suomea koskevan aineiston vuonna 1994, mikä jäi tässä

vaiheessa ainoaksi konkreettiseksi tulokseksi.⁷ Pienen erän mikrofilmikopioita toimitti Ruotsin valtionarkisto omien hankkeittensa pohjalta.

SUOMEN JA VENÄJÄN VÄLINEN ARKISTOYHTEISTYÖ 2000-LUVULLA

Venäjän arkistojen kopioiminen Suomeen nousi omalta osaltani esiin syksyllä 2003. Joensuun yliopiston professori Jukka Korpela oli vierailut Pietarissa Venäjän tiedeakatemian historian laitoksella ja oli siellä tutustunut Aunuksen sotilaskuvernöörin laajaan arkistoon. Se kattoi Suomenkin kannalta kiinnostavia asiakirjoja 1500-luvulta 1700-luvulle. Korpelan tavoitteena oli saada aineistoista mikrofilmit tai digitaaliset kopiot, jotta ne voitaisiin laittaa verkon kautta tutkijoiden käytettäväksi.⁸

Syksyn 2003 aikana jatkoin keskusteluja Suomea koskevista aineistoista Venäjän arkistoissa. Ilmeni, että professori Max Engmanilla oli jo varsin valmis käsikirjoitus lähdeoppaaksi niihin aineistoihin, jotka koskivat Venäjällä, ennen muuta Pietarissa, olleita suomalaisia. Arkistolaitos otti teoksen kustantaakseen ja se ilmestyi kaksikielisenä jo vuonna 2004.⁹

Kokonaiskuvan hahmottamista Venäjällä olevista Suomea ja suomalaisia koskevista aineistoista vaikeutti se, ettei tietoja aineistoista ollut kootusti saatavilla. Engmanin teos helpotti ennen muuta suku- ja henkilöhistorian tutkijoita, mutta jo alustavat keskustelut suomalaisten tutkijoiden kanssa olivat osoittaneet, että aineistoja oli suuria määriä Venäjän eri arkistoissa. Jossain määrin aineistoja oli vuosikymmenten aikana kopioitu Suomeen, mutta sen paremmin Kansallisarkistolla kuin yliopistoillakaan ei ollut kuvaa siitä, mitä eri aikoina oli hankittu, missä aineistot nykyisin sijaitsivat ja kuinka niitä voitaisiin käyttää tutkimuksessa. Epäilemättä suuri osa aikaisempien vuosien panostuksista oli huonon koordinaation vuoksi valunut hukkaan.

Tammikuussa 2004 otin yhteyttä dosentti Jyrki Paaskoskeen, joka oli työskennellyt paljon Venäjän arkistoissa ja oli ennen muuta Vanhan-Suomen tuntija. Tiedustelin hänen mahdollisuuksiaan laatia Kansallisarkiston toimeksiannosta selvitys Suomea koskevasta aineistosta Venäjän arkistoissa.

⁷ KA, Andrej Ždanovin fondi, mikrofilmikokoelma NL 284-318.

⁸ KA pääjohtaja Jussi Nuortevan virka-arkisto, professori Jukka Korpelan sähköpostiviesti 23.10.2003.

⁹ Max Engman, *Suomalaiset Venäjällä. Lähdeopas. Handledning till källor rörande finländare i Ryssland*. Kansallisarkisto. Helsinki 2004, 143 s.

Tavoitteena oli ennen muuta selvittää sitä, mitä aineistoja eri vaiheissa oli kopioitu Suomeen ja missä ne olivat käytettävissä. Paaskoski oli halukas ottamaan tehtävän vastaan. Heinäkuun 19. päivänä tehdyllä päätöksellä asetettiin arkistoneuvos Eljas Orrmanin alaisuuteen tutkimushanke, jonka tehtävänä oli 1.8.2004 – 31.3.2005 selvittää kokonaisuutta ja tehdä esitys toimenpiteistä. Työryhmä päätti työnsä asetetussa määräajassa ja Paaskoski jätti lopullisen selvityksensä toukokuussa 2005.¹⁰

Selvitystyön edetessä Kansallisarkisto oli jo ryhtynyt valmisteluihin Rosarhivin kanssa mikrofilmausta koskevan puitesopimuksen saamiseksi aikaan. Valmistelutyötä ohjaamaan asetettiin arkistoneuvos Eljas Orrmanin johdolla toimiva tieteellinen työryhmä. Sen jäseniksi kutsuttiin professori Timo Vihavainen, professori Max Engman ja dosentti Jyrki Paaskoski ja sihteeriksi määrättiin erikoistutkija Pekka Kauppala. Neuvottelut Rosarhivin kanssa etenivät suotuisasti ja puitesopimus mikrofilmauksesta voitiin allekirjoittaa 24.3.2005 Rosarhivin pääjohtajan Vladimir Kozlovin vieraillessa Suomessa. Opetusministeriö myönsi Venäjällä tehtävään mikrofilmaukseen 100 000 euroa vuodelle 2006, joten sopimuksen tavoitteita voitiin nopeasti ruveta toteuttamaan.

Mikrofilmausyhteistyön ansiosta on viiden vuoden aikana Venäjän eri arkistoista saatu kaikkiaan noin xxx mikrofilmirullaa aineistoa, yhteensä yli xxx xxx otosta. Työtä ohjaava työryhmä on lisännyt välttämätöntä koordinaatiota Kansallisarkiston ja yliopistojen välillä. Arkistojen lisäksi tutkimuksellisesti merkittäviä jäljennekoelmia on nimittäin vuosikymmenten kuluessa koottu yliopistojen laitoksille. Monet näistä aineistoista liittyvät käynnissä oleviin tai toimintansa jo päättäneisiin tutkimushankkeisiin. Näiden aineistojen olemassaolo on heikosti tunnettua eivätkä ne usein ole muiden tutkijoiden käytettävissä.

Professori Arto Mustajoki esitti opetusministeriölle tekemässään selvityksessä yliopistojen Venäjä-yhteistyön kehittämistä, että julkisen rahoituksen tehokkaammaksi hyödyntämiseksi Suomen Akatemian ja muiden rahoittajaorganisaatioiden tulisi edellyttää aineistojen hankinta- ja säilytysuunnitelman laatimista niiltä hankkeilta, jotka hankkivat saamallaan tutkimusrahoituksella käyttöönsä aineistokokoelmia. Hän korosti, että tutkimushankkeiden tulisi tehdä aineistojen hankinnassa ja säilyttämisessä yhteistyötä arkistolaitokseen kuuluvien Kansallisarkiston ja maakunta-arkistojen kanssa ja hankkeen päätyttyä siirtää aineistot arkistoihin, jotka voivat vastata

¹⁰ KA, Jyrki Paaskoski, *Selvitys Suomea koskevasta aineistosta Venäjän arkistoissa 9.5.2005.*

niihin kohdistuvasta tietopalvelusta. Paremmalla koordinaatiolla voidaan välttää aineistojen tilaamista useaan kertaan ja saada näin aikaan merkittäviä kustannussäästöjä ja tehostunutta tietopalvelua tutkijoille.¹¹

SOTASAALISARKISTOJEN PALAUTUKSET KANSAINVÄLISENÄ KIISTAKYSYMYKSENÄ

Kansainvälisesti tärkeimpiin ja hankalimpiin arkistoasioihin kuuluu kysymys sotasaalisarkistoista ja niiden palauttamisesta. Jo vuonna 1907 solmitun, sodan käytäntöjä määrittelemään pyrkineen Haagin sopimuksen 55. ja 56. artiklassa sopijavaltiot sitoutuivat kunnioittamaan haltuunsa joutunutta toisen valtion kiinteää omaisuutta. Erityisesti tuli suojella uskonnollisten, kasvatuksellisten, tieteellisten ja kulttuuristen yhteisöjen ja yksityisten henkilöiden omaisuutta. Valtion vastaavaa omaisuutta tuli kohdella kuten yksityistä omaisuutta, jolle haluttiin antaa erityinen suoja.¹²

Haagin sopimuksen noudattaminen osoittautui mahdottomaksi jo ensimmäisen maailmansodan aikana. Sotatoimet hävittivät kokonaisia kyliä ja kaupunkeja sotatoimialueella. Rheimsin, Louvainin ja Arras'n kaupunkien kärsimien massiivisten tuhojen johdosta jo sodan aikana ryhdyttiin Brysselissä elokuussa 1915 käymään neuvotteluja toimenpiteistä kulttuuriomaisuuden paremmaksi suojelemiseksi. Käytännössä suunnitelmien vaikutus jäi kuitenkin vähäiseksi.¹³

Maailmansotien välisenä aikana tehty työ kulttuuriomaisuuden suojelemiseksi¹⁴ osoittautui toisen maailmansodan aikana nopeasti turhaksi. Totalitaarinen sota tähtäsi massatuhoon. Pommituksia täydensi taiteen ja kulttuuriomaisuuden järjestelmällinen ryöstäminen miehityiltä alueilta. Saksan valtakunnanjohtaja (Reichsleiter) Alfred Rosenbergin johdolla perustettiin miehitettyjen alueiden kulttuuriomaisuuden luetteloinnista ja Saksaan siirrosta vastannut instituutti ([Einsatzstab](#)

¹¹ Arto Mustajoki, *Yliopistojen Venäjä-yhteistyön ja Venäjä-osaamisen kehittäminen*. Opetusministeriön työryhmämuiistioita ja selvityksiä 2007:11, s. 85.

¹² Jiří Toman, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. UNESCO Publishing. Dartmouth. 1996, s. 110-12.: Kansainvälinen punainen risti on julkaissut verkossa kansainvälisen oikeuden keskeiset ihmisoikeuksia ja kulttuuriomaisuuden suojelua koskevat sopimukset. <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/195?OpenDocument> [3.6.2011].

¹³ Toman 1996, s. 14.

¹⁴ Toman 1996, s. 14-19.

[Reichsleiter Rosenberg für die Besetzten Gebiete](#), ERR). Alun perin sen tarkoituksena oli konfiskoida juutalaisille ja vapaamuurareille kuulunut omaisuus, mutta toiminta laajeni nopeasti kattamaan muutkin taiteellisesti, kulttuurisesti tai tieteellisesti merkittävät aineistot.

Kulttuuriomaisuutta siirrettiin Saksaan kaikilta vallatuilta alueilta: Ranskasta, Belgiasta, Alankomaista, Puolasta, Neuvostoliitosta ja muualta. Käytännössä suuri osa ERR:n Saksaan siirtämästä omaisuudesta joutui Göringin, Hitlerin ja muiden ylimpien natsijohtajien yksityiskokoelmiin. Neuvostoliiton menetykset olivat määrällisesti arvioiden mittavimmat.

Sodan vielä kestäessä Neuvostoliitto asetti 2.11.1942 erityiskomitean (Чрезвычайная Государственная Комиссия – TschGK) selvittämään Saksan ja sen liittolaisvaltioiden aiheuttamia tuhoja. Komitea kävi Neuvostoliiton hajoamiseen 1991 saakka järjestelmällisesti läpi kokoelmia luetteloiden menetettyä omaisuutta. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen Venäjän federaation hallitus asetti uuden valtiollisen komitean jatkamaan kulttuuriomaisuuden luettelointia. Tavoitteena on saada palautetuksi hukassa vielä oleva kulttuuriomaisuus Venäjälle. Työn tuloksena on määritelty jo 1,1 miljoonaa kohdetta. Komitean työ on saanut suurta kansallista huomiota sekä neuvostoaikana että sen jälkeen. Se kertoo siitä vakavuudesta, jolla Venäjä suhtautuu menetettyä kulttuuriomaisuuttaan koskeviin kysymyksiin.

Halu saada oma kulttuuriomaisuus palautetuksi on ymmärrettävää. Neuvostoliitto ei kuitenkaan tyytynyt vain menettämänsä kulttuuriomaisuuden palauttamiseen. Sodan jälkeen Neuvostoliittoon siirrettiin valtavat määrät sotasaalisaineistoa Puna-armeijan miehittämiltä alueilta Saksasta ja sen liittolaisvaltioista. Eräiden arvioiden mukaan pelkästään vuonna 1945 tätä aineistoa kuljetettiin yli 400 000 junanvaunullista. Siirretty kulttuuriomaisuus oli suurimmilta osin peräisin Saksasta, mutta siihen kuului paljon myös Saksan sodan aikana valtaamistaan maista siirtämää sotasaalisaineistoa. Neuvostoliitossa ja osittain myös Venäjällä on tulkittu, että kulttuuriomaisuuden siirto oli laillinen toimenpide. Sotasaalisaineistot olivat korvausta sen itsensä kärsimistä menetyksistä.¹⁵

¹⁵ Patricia Kennedy Grimsted, *Archives of Russia Seven Years After: "Purveyors of Sensation" or "Shadows cast to the Past"?* Cold War International History Project. Working Paper 20, Part I. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington 1998, s. 70-98. Kennedy Grimsteadin tutkimus käsittelee laajasti kysymystä arkistotuhoista ja sotasaalisarkistoista Neuvostoliitossa ja Venäjällä ja on aiheen keskeisin tutkimus. Ks. myös Patricia Kennedy Grimsted, *Russias Trophy Archives – An Update on Restitution Issues*. Painamaton seminaarialustus. International Institute of Social History, Amsterdam, 24.1.2001. www.iisg.nl/archives-and-restitution/grimlez24sep.pdf [7.6.2011].

Sotasaaliina Neuvostoliittoon siirrettyjä arkistoja varten perustettiin vuonna 1946 erittäin salaiseksi luokiteltu valtiollinen erityiskeskusarkisto (TsGOA). Vuonna 1992 erityiskeskusarkisto liitettiin osaksi Venäjän valtiollista sota-arkistoa (RGVA). Sen kokoelmiin kuuluvat myös sotavankeja, sotavankileirejä ja internoituja koskevat aineistot vuosilta 1939–1960. Aineistot ovat suurelta osin edelleen salaisia, mikä on vaikeuttanut niiden käyttöä ja palauttamista.¹⁶

Kansainvälinen arkistoneuvosto ICA on useaan kertaan käsitellyt kysymystä Venäjän sotasaalisarkistojen palautuksista. Sen lakiasiainkomitea laati vuonna 1995 kokonaisselvityksen palautuksen oikeudellisista perusteista, arkistoammatillista käytännöistä ja palautuksia koskevista vaatimuksista.¹⁷ Vuonna 1998 ICA julkaisi yhdessä Unescon kanssa belgialaisen arkistonhoitaja Leopold Auerin laatiman selvityksen arkistoaineistoihin kohdistuvista palautusvaateista.¹⁸

Voimakkaimmin aineistojen palauttamiseksi toimi Ranska, joka pyysi aineistojen palauttamista heti sen jälkeen, kun Euroopan parlamentti oli 24.1.1991 tehnyt päätöksen (A3-0258/90), jossa vahvistettiin kansakuntien oikeus historiaansa koskeviin asiakirjoihin ja edellytettiin arkistot palautettaviksi niille valtioille, joiden historiaan ne kuuluivat. Kesti kuitenkin yli kymmenen vuotta ennen kuin Ranska sai takaisin aineistonsa. Vaikeuksia aiheuttivat ennen muuta Venäjän oikeushallinnon ja parlamentin palautuksia koskevat tulkinnat ja päätökset. Venäjä oli myös yksi niistä kolmesta jäsenvaltiosta, jotka ICA:n Thessalonikissa pitämässä CITRA-kokouksessa jätti hyväksymättä sotasaalisarkistojen palauttamista koskevan päätöslauselman.¹⁹

Venäjä kävi 1990-luvulla ja 2000-luvun alussa aktiivisia neuvotteluja aineistojen palauttamisesta myös Belgian kanssa. Kaikkiaan arvioitiin, että Belgiasta oli siirretty Venäjälle noin 20 000

¹⁶ Patricia Kennedy Grimsted, *Russias Trophy Archives – An Update on Restitution Issues*. Presented at International Institute of Social History (IISH) in Amsterdam 24 September 2001. Ks. <http://www.iisg.nl/archives-and-restitution/grimlez24sep.pdf>

¹⁷ Hervé Bastien (collator of documents), Reference Dossier on Archival Claims. -*Proceedings of the twenty-ninth, thirtieth and thirty first International Conference of the Round Table on Archives*. Special Issue JANUS. International Council on Archives, Dordrecht 1998. pp. 209-268. Ks. www.wien2004.ica.org/sites/default/files/Reference%20Dossier%20Archival%20Claims_0.pdf

¹⁸ Leopold Auer, Disputed archival claims. Analysis of an international survey: a ramp study. General Information Programme and UNISIST. UNESCO. Paris 1998. Ks. <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001134/113472eo.pdf>

¹⁹ Kennedy Grimsted 2001, s. 2-3. Ranskan arkistopalautuksia on laajasti käsitellyt Sophie Cœuré, *La mémoire spoliée. Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique*. Payot: Paris 2007, 270 s.

kansiota arkistoaineistoja.²⁰ Diplomaattiset ponnistelut palautuksista sopimiseksi käynnistettiin vuosina 1992 – 1993. Tavoitteena oli allekirjoittaa asiaa koskeva sopimus presidentti Boris Jeltsinin Belgiaan tekemän valtiovierailun aikana 1993. Näin ei kuitenkaan käynyt. Venäläiset jättivät valmiiksi neuvotellun sopimuksen allekirjoittamatta eräiden juridisia yksityiskohtia koskeneiden erimielisyyksien vuoksi. Käytännössä syynä oli belgialaisten arvion mukaan kansallismielisten aseman voimistuminen Venäjän duumassa. Sotasaaliiksi saatujen arkistojen palauttamista ei enää haluttu jatkaa, kun palautusvaatimusten määrä tuntui jatkuvasti kasvavan. Tämän jälkeen neuvottelut jäättyivät paikalleen useiksi vuosiksi. Venäjän arkistojen kaikkein avoimin aika oli ohi ja käytäntöjen uudelleenarviointi alkanut. Palautusten toteuttaminen kesti myös Belgian osalta lähes vuosikymmenen. Valtaosa aineistoista palautettiin 2002.

Myös Itävalta kuuluu niihin valtioihin, jotka ovat saaneet sotasaalisaineistoja takaisin Venäjältä. Itävallasta oli jo 1930-luvun lopulla siirretty aineistoja Berliiniin. Toisen maailmansodan loppuvaiheessa Puna-armeija siirsi itävaltalaisia kirjastoja ja arkistoja laajamittaisesti Moskovaan. Salainen erityiskeskusarkisto rakennettiin saksalaista ja itävaltalaista sotavankityövoimaa käyttäen. Neuvostoliiton aikana Itävalta ei saanut tietoja sen aineistoista. Valtiovierailujen yhteydessä neuvostojohto luovutti lahjana takaisin joitakin aineistoja, kuten vuonna 1960 ruhtinas von Metternichin ja Salomon Rothschildin välistä kirjeenvaihtoa.²¹

Glasnostin aikana eräät itävaltalaiset tutkijat pyrkivät hyödyntämään Venäjän avautuvissa arkistoissa olevaa asiakirja-aineistoa. Historiantutkija Stefan Karnerin tutkijaryhmä sai käyttöönsä henkilöasiakirjoja yli 136 000 itävaltalaisesta sotavangista. Itävaltalaiset tutkijat saivat myös tietoja Venäjälle sodan jälkeen kuljetetuista itävaltalaisista arkistoista. Kaikkiaan niitä oli toista kilometriä. Aineistot oli järjestetty valmiiksi maittain. Vuosina 1992–1996 Karner ja toinen itävaltalaistutkija Gerhard Jagschitz keräsivät lisätietoja itävaltalaisista aineistoista Moskovan erityisarkistossa. Vuonna 1996 julkaistu teos *Beuteakten aus Österreich. Der Österreichbestand im russischen Sonderarchiv Moskau* (Graz 1996, 268 s.) sisälsi varsin perusteellisen kuvauksen siirretyistä arkistoaineistoista.

²⁰ Belgiaa koskevat tiedot perustuvat artikkeliin: Michel Vermote, Back from Nowhere. The restitution of Belgian looted collections (1991-2001). –*Seminar: Russia, Archives and Restitution. International Institute of Social History. Amsterdam 24 September 2001.* <http://www.iisg.nl/archives-and-restitution/vermote.pdf> [4.6.2011].

²¹ Russische Kriegesbeute. Die Trophäen des Krieges. –*Der Standard* 3.4.2009.

Itävalta ei kuitenkaan kyennyt hyödyntämään Venäjän arkistojen avointa vaihetta. Vasta vuonna 2001 Itävallan liittohallitus esitti virallisen restitutiopyynnön. Venäjän duuma päätti pitkän valmistelun jälkeen palauttaa Itävaltaan aineistot, joilla oli laillinen omistaja. Sen sijaan kaikki kansallissosialistisen hallinnon asiakirjat päätettiin pitää edelleen Moskovassa.

Itävallan aineistojen palauttamishankkeesta vastasivat keskeisesti asiaan paneutuneet historian tutkijat, jotka saivat vahvaa tukea maan poliittiselta johdolta. Itävallan valtionarkistoa (Österreichische Staatsarchiv) syytettiin passiivisuudesta aineistojen palauttamista koskevissa järjestelyissä. Arkiston ja historian tutkijoiden arviot palautettujen aineistojen suhteellisesta määrästä erosivat myös toisistaan. Valtionarkiston pääjohtaja ja Kansainvälisen arkistoneuvoston (ICA) puheenjohtaja, professori Lorentz Mikoletzky arvioi, että Venäjältä oli 2008 mennessä palautettu jo 90 % kaikista sotasaalisaineistoista. Itävaltalaisten historian tutkijoiden arviot ovat olleet paljon pessimistisempiä. Heidän arvionsa mukaan vasta noin puolet aineistoista on palautettu.²²

Venäjän suhtautuminen arkistomateriaalien palauttamiseen Saksaan on ollut lähtökohtaisesti kaikkein kielteisintä. Saksasta sotasaaliiksi otetut aineistot on nähty korvaukseksi niistä mittavista menetyksistä, joita Neuvostoliitto kärsi saksalaisten sotatoimien ja ryöstämisen vuoksi. Siitä huolimatta aineistoja palautettiin DDR:ään jossain määrin 1950-luvulta lähtien.

Saksa on onnistunut Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen saamaan toimivamman yhteyden Venäjän arkistohallintoon ja poliittiseen johtoon. Eräänä esimerkkinä saksalaisten toiminnasta on pianisti Arthur Rubinsteinin yksityisarkistoon kuuluneiden aineistojen palauttaminen hänen jälkeläisilleen. Juutalainen Rubinstein pakeni Pariisista Yhdysvaltoihin juuri ennen kuin saksalaiset joukot valtasivat kaupungin. Hänen kirjastonsa ja arkistonsa siirrettiin ERR:n haltuun Saksaan. Vuonna 1945 Puna-armeija lähetti sen muiden ERR:n aineistojen mukana Moskovaan.²³

Arthur Rubinstein palasi Pariisiin jo 1947, mutta sai asuntonsa takaisin vasta vuonna 1954.

Menettämäänsä omaisuutta hän ei kuitenkaan saanut takaisin ennen kuolemaansa Genevessä 1982.

²² Ibidem.

²³ The Stiftung Preussischer Kulturbesitz (Prussian Cultural Heritage Foundation) returns manuscripts from Arthur Rubinstein's music library. Press Release 5.6.2006. –Stiftung Preussischer Kulturbesitz. http://hv.spk-berlin.de/deutsch/projekte/einzelfaelle/20060505_engl_Rubinstein.pdf [4.6.2011].

Rubinsteinin aineistot oli – yllättävää kyllä – siirretty vuosina 1958 ja 1959 Moskovasta Itä-Berliiniin. Saksan yhdistyttyä 1991 DDR:n kulttuuriomaisuus siirrettiin Preussin kulttuuriperintösäätiölle (Stiftung Preussischer Kulturbesitz). Hollantilaisten ja saksalaisten tutkijoiden Moskovan Glinkan Museossa 2003 tekemät löydöt selvittivät asiakirjojen kohtalon. Toukokuussa 2006 ne voitiin viimein palauttaa oikeille omistajilleen.

Suomessa sotasaalisaineistojen palautuksesta ja Saksan kansalaisten omaisuudesta sovittiin 19.9.1944 solmitussa välirauhansopimuksessa (645/1944). Näitä sekä suomalaisten omaisuuden palauttamista Saksasta koskivat välirauhansopimuksen artikkelit 24, 26 ja 28.

Suomalaisten hankkima sotasaalis oli pääosin peräisin Suomen miehittämästä Itä-Karjalasta. Keskeisenä tavoitteena suomalaisilla oli ollut käyttää Itä-Karjalan valtauksen antamaa mahdollisuutta hyväksi tieteellisen tutkimuksen tekemiseksi vallatulla alueella. Sotilasvirkamies, kansatieteilijä Eino Nikkilä painotti 15.11.1941 laatimassaan muistiossa, että kulttuuri ”on talletettava tulevan tutkimuksen käytettäväksi niin tarkoin kuin mahdollista. Jo valtauksen aikana on suoritettava monia suojelevia tehtäviä siellä olevien muinaismuistojen säilyttämiseksi.”²⁴

Suomalaisten tutkijoiden toiminta tuottikin paljon tieteellistä tietoa sekä sodan aikana että sen jälkeen. Aineistoja koottiin Petroskoihin (Äänislinna) perustettuun museoon. Osa aineistoista siirrettiin Suomeen, mutta suurin osa siitä oli tarkoitus säilyttää Itä-Karjalassa, jonka AKS:läiset karelianistit toivoivat kuuluvan Suomeen sodan jälkeen. Sodan jälkeen aineistot palautettiin kuitenkin Neuvostoliittoon vuoden 1944 välirauhansopimuksen edellyttämällä tavalla, joskin jonkin verran aineistoja jäi Suomeen sen jälkeenkin. Usein tällaiset aineistot olivat yksittäisten sotilaiden ottamaa sotasaalista, joka vasta vuosien ja vuosikymmenten kuluttua kulkeutui museoihin.²⁵

Painatteiden ja arkistoaineistojen kokoamisesta Itä-Karjalassa vastasi valtionarkiston palveluksessa ollut filosofian tohtori Pentti Renvall, sittemmin Turun maakunta-arkiston hoitaja ja Helsingin yliopiston historian professori. Sotasaalisarkisto keräsi miehitetyltä alueelta pääosin suomenkielisiä painatteita Petroskoihin perustettuun keskukseseen. Sotasaalisarkistossa syttyi 11.12.1942 tulipalo, joka tuhosi lähes kaiken kerätyn aineiston. Kaikkiaan palossa menetettiin noin 700 000 nidettä

²⁴ Tenho Pimiä, *Sotasaalista Itä-Karjalasta. Suomalaistutkijat miehityillä alueilla 1941-1944*. Ajatus Kirjat. Jyväskylä 2007, s. 25.

²⁵ Pimiä 2007, s. 162-171, 245-250.

painatteita ja arkistoaineistoja. Tulipalon jälkeen aineistoja ryhdyttiin siirtämään Suomeen, mistä ne palautettiin rauhansopimuksen mukaisesti Neuvostoliittoon.

Itä-Karjalan aineistot eivät kuitenkaan olleet ainoat aineistot, jotka siirrettiin Neuvostoliitosta Suomeen sodan aikana. Eikä kaikkia arkistoaineistoja palautettu sodan jälkeen Neuvostoliittoon. Merkittävimmän kokonaisuuden muodostavat talvisodassa ja jatkosodassa suomalaisten käsiin jääneet neuvostojoukko-osastojen arkistot. Mukana on myös vangituilta ja kaatuneilta puna-armeijalaisilta otettuja yksityisiä asiakirjoja. Sisällöllisesti varsin kirjavaan kokonaisuuteen kuuluu noin 80 hyllymetriä aineistoja. Ne luetteloiitiin vuonna 2006 kursorisesti ja silloinen Sota-arkisto luovutti luettelokopion Venäjän sota-arkistolle (RGVA). Sota-arkiston tultua liitetyksi Kansallisarkistoon vuoden 2008 alussa kuuluvat aineistot nykyisin arkistolaitokselle. Aineistojen määrä on kansainvälisesti ottaen varsin pieni eikä RGVA ole neuvotellut aineistojen kopioinnista tai palauttamisesta.

Suomalaisia aineistoja jäi etenkin jatkosodan aikana Neuvostoliittoon varsin runsaasti. Laajimman kokonaisuuden muodostaa Rosarhivin alaisessa Leningradin oblastin arkistossa (LOGAV) oleva kokoelma, johon kuuluu talvisodan aikana evakuoimatta jääneitä aineistoja. Tämän kokoelman laajuudeksi on arvioitu noin kaksi hyllykilometriä. LOGAV toimii Viipurin entisessä maakunta-arkiston rakennuksessa. Laajimmat kokonaisuudet muodostuvat Viipurin lääninhallituksen arkistosta (1720–1943) ja Viipurin hovioikeuden arkistosta (1839–1940).

Suomalaiset tutkijat ovat 1990-luvun alkupuolelta lähtien voineet käyttää LOGAV:issa olevia suomalaisten viranomaisten aineistoja. Vuonna 2010 arkistolaitos solmi LOGAV:in kanssa kopioimissopimuksen, joka mahdollistaa suomalaisten aineistojen mikrofilmauksen Suomeen. Hanke ei ole kuitenkaan edennyt, johtuen toisaalta LOGAV:in heikoista mahdollisuuksista toteuttaa laajamittaista kopiointia. Aineistoja käytetään Viipurissa, mutta käytöstä ja kopioinnista peritään maksu.

Suomi ei ole esittänyt vaateita Viipurissa olevista aineistoista. Ne ovat ongelmallisia myös sen vuoksi, että Viipurin lääninhallitus toimi vuosina 1720–1812 osana Viipurin kuvernementin venäläistä hallintoa. Autonomisen Suomen suuriruhtinaskunnan haltuun se siirtyi vasta, kun Vanha-Suomi liitettiin keisari Aleksanteri I:n päätöksellä muun Suomen yhteyteen. Merkittävä osa Viipuriin jääneistä aineistoista kuuluu sekä Suomen että Venäjän historiaan. Suomi ei ole esittänyt vaateita niiden suhteen, vaan on painottanut aineistojen saatavuuden parantamista kopioimalla tai mieluiten digitoimalla ja laittamalla ne verkkoon saataville.

Arkistokysymykset ovat toisen maailmansodan jälkeen olleet tärkeä osa eurooppalaista keskustelua historiasta ja menneisyyden hallinnasta. Merkittävää on ollut, että keskusteluun ovat tutkijoiden ja arkistoalan ammattilaisten lisäksi osallistuneet myös media, kansalaiset, diplomaatit, juristit ja poliitikot. Arkistot ja historiankirjoitus ovat edelleen keskeinen osa eurooppalaista ja kansallista itseymmärrystämme.